

ФЕРТ О.Г.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
кафедра спеціальної освіти та
соціальної роботи, факультет
педагогічної освіти, Львівський
національний університет
імені Івана Франка,
м. Львів, Україна

ЗАНЬЧАК Я.А.,

магістрант, кафедра спеціальної
освіти та соціальної роботи,
факультет педагогічної освіти,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
м. Львів, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ В ІНКЛЮЗИВНИЙ ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС

У статті піднімається проблема міжособистісних стосунків учнів інклюзивних класів, охарактеризовані стилі спілкування учнів молодшого шкільного віку, особливості формування дружніх стосунків з учнями з порушеннями розвитку. Наведені методи розвитку толерантного ставлення в молодших школярів та заходи спрямовані на створення сприятливого навчального середовища.

Ключові слова: інклюзія, діти з порушеннями розвитку, взаємодія, спілкування.

В статье поднимается проблема межличностных отношений учащихся инклюзивных классов охарактеризованы особенности общения учащихся младшего школьного возраста, особенности формирования дружеских отношений с учащимися с нарушениями развития. Наведены методы развития толерантного отношения у младших школьников и мероприятия направленные на формирование благоприятной учебной среды.

Ключевые слова: инклюзия, дети с нарушениями развития, взаимодействие, общение.

The article raises the problem of interpersonal relations of students in inclusive classes, characterized by the features of communication of students of primary school age, especially the formation of friendships with students with developmental disabilities. Methods of developing a tolerant attitude in elementary school students and measures aimed at creating a favorable learning environment have been introduced.

Key words: *inclusion, children with developmental disabilities, interaction, communication.*

У працях зарубіжних авторів (Т. Бут, D. Armstrong, F. Armstrong, H. M. Levin, D. Mitchel, D. L. Ryndak, A D., A. Sander, A D. Treherne, L. Jackson) досліджується проблема визначення сутності поняття «інклюзивна освіта». Протягом останнього десятиліття вітчизняні науковці, зокрема В. Бондар, А. Колупаєва, Т. Євтухова, В. Ляшенко, І. Іванова, О. Столяренко, А. Шевчук, О. Савченко та ін. присвячують свої праці дослідженням проблеми залучення дітей з особливими потребами до навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, їх реабілітації та соціалізації до суспільних норм.

В останні роки спеціальна освіта в Україні націлилась на пріоритетний та прогресивний напрямок інклюзивного навчання. Позитивна атмосфера в класі та професійно організоване освітнє середовище несе за собою значний корекційний та адаптаційний вплив, який не завжди можливо здобути в умовах спеціальних закладів.

У 2017/2018 навчальному році розпочала свою роботу реформована Нова Українська Школа. Інклюзивна освіта була одним з її пріоритетних напрямків. Станом на 2017/2018 навчальний рік відомо, що в Новій Українській школі відкрито 5033 інклюзивних класів [5]. Відповідно до статистичних даних Міністерства освіти і науки України станом на 25 січня 2019 року понад 12 тис. школярів та 2,2 тис. дошкільнят навчаються на інклюзивній формі навчання, що на 61 % більше ніж торік [7]. Згідно з цими даними, можна стверджувати, що інклюзивна освіта зовсім скоро стане основною формою навчання дітей з порушеннями розвитку.

Не зважаючи на швидке поширення інклюзивної освіти в масових школах та його позитивний вплив на весь учнівський колектив, в батьків дітей з порушеннями розвитку можуть виникати суперечливі питання щодо їх прийняття однолітками.

Ще одним об'єктом в інклюзивній освіті є діти, які розпочали навчання в інклюзивному класі чи групі, та, можливо вперше зустрілися зі своїми однолітками з порушеннями розвитку. В них та їхніх батьків також виникають

запитання: як навчання з дітьми з порушеннями розвитку вплине на навчальний процес? Як діти можуть проводити спільне дозвілля з ними? Як правильно відповісти на запитання, які виникають в дитини щодо свого однокласника з порушеннями розвитку? та безліч інших.

Для досягнення найкращих результатів розробляється безліч методик, які допомагають досягнути сприятливої атмосфери в дитячому колективі. Проте, бажаного результату можна досягнути лише великими зусиллями педагогів, їхньою старанністю, уважністю до почуттів учнів, стосунків з однокласниками, та особливою педагогічною інтуїтивною чутливістю в роботі з учнями.

Мета даної статті – з'ясувати особливості формування взаємовідносин учасників інклюзивного освітнього процесу; розглянути методи ефективного включення дітей з порушеннями розвитку в дитячий колектив з метою розвитку соціальних та комунікативних навичок.

Спілкування є важливим елементом людського життя, частиною особистісного розвитку. Кожна людина носить в собі унікальну та неповторну атмосферу, яка проявляється в процесі спілкування та впливає на співрозмовника особливим чином.

Однак, для кожного віку характерні свої особливості процесу спілкування. Проходячи кожен період онтогенезу, в дитини змінюється соціальна ситуація розвитку, розширюється коло спілкування. Якщо в немовлячому та ранньому віці у дітей практично відсутня взаємодія з однолітками, то в дошкільному віці з'являються перші дружні зв'язки, проте спілкування з дорослим залишається провідним в соціальній ситуації розвитку дітей даних вікових періодів.

Не зважаючи на те, що з початком навчання у школі в молодших школярів значно розширюється коло спілкування, їх оточує безліч однокласників з якими вони проводять значну кількість часу. Провідним суб'єктом спілкування в даному віці залишається дорослий [3, 6]. Проте воно набуває нового забарвлення. Значущим дорослим, в цей період, для школяра стає вчитель, який, у свою чергу стає для нього авторитетом, якому він дуже довіряє. Цей особливий зв'язок зумовлений тим, що для учня важливого значення набуває громадське оцінювання його вчинків, знань і особистих якостей [3].

Діти молодшого шкільного віку знаходяться в емоційній залежності від вчителя, тому вони схильні його наслідувати. Ця особливість також проявляється на стосунках в дитячому колективі. Неприязнь вчителя до окремих учнів буде відтворюватися в ставленні інших школярів до них. Саме тому на вчителі лежить велика відповідальність за демонстрацію зразків соціальної поведінки. Від особливостей взаємин вчителя та учнів залежить активність та самопочуття останніх [3].

Зазвичай, учні 1-2 класів по особливому ставляться до свого вчителя. Для них притаманна відсутність критичного ставлення, любов та повага до вчителя просто за те, що він їх навчає. Ситуація може змінитись у 3 класі. Якщо вчитель допускає помилки, у дітей з'являється критичне ставлення до нього [9]. Стиль спілкування вчителя напряму впливає на поведінку учнів в різних аспектах шкільного життя.

З початком шкільного навчання, окрім вчителя, коло спілкування школяра збагачується однокласниками та іншими школярами. Не зважаючи на те, що вчитель відіграє провідну роль в соціалізації учня, однокласники також посідають важливе місце в цьому процесі.

Значною складністю в освоєнні учня в дитячому колективі є усвідомлення в процесі навчання формальної рівності всіх однокласників. Дітям складно зрозуміти, що не зважаючи на те, що ми по-різному розмовляємо, одягаємося, маємо різний темперамент та характер, ми всі рівні та маємо однакову права та потреби. Саме тому основна роль в формуванні міжособистісних відносин належить вчителю [3].

В процесі навчання в шкільному колективі, в дітей з'являється прагнення до спілкування з однолітками, вони дуже цінують свою участь у групі. Проте молодший шкільний вік характеризується як період дитячої недоброзичливості [4].

Поняття дружби в молодших школярів різного віку має зовсім різне значення. Діти які лише розпочали навчання в школі (5-7 років) вважають друзями тих, з ким вони граються. Основними критеріями в пошуку друзів є хороша поведінка та спільні інтереси. Дружба в цей період швидко зароджується та досить легко може обірватися. В процесі дорослішання ці критерії змінюються. Друзями діти починають вважати тих хто допомагає їм та відгукується на їхні прохання. Школярі починають звертати увагу на такі риси однолітків як доброту, чесність, самостійність, впевненість у собі [3].

Лідерами зазвичай обирають за такими критеріями як успішність у навчанні, чесність, сміливість, ініціативність. В цей період школярі дуже люблять ділитися різними історіями, особливо тими, які стосуються їх безпосередньо. Уміння гарно розповідати також може вплинути на вибір лідера в дитячому колективі.

До кінця молодшого шкільного віку значно зростає роль однолітків в соціальному житті учня. Вони починають значно гостріше реагувати на зауваження зроблені в присутності однолітків, стають сором'язливішими в присутності незнайомих дорослих, та дітей свого віку [3].

Дружбу дітей даного віку можна умовно поділити на товариську та приятельську. Товариська дружба є більш поверхневою та реалізовується пере-

важно в класі з дітьми своєї статі. Натомість приятельські стосунки характеризуються не лише взаємною симпатією, а й безумовним прийняттям друга.

Ще одним важливим моментом у спілкуванні є мотивація спілкування, а саме ознаки, які впливають на вибір суб'єктів кола спілкування молодших школярів. Окрім особистісних якостей описаних вище, при виборі друзів діти мотивуються такими зовнішніми факторами як: «живемо по сусідству», «моя мама знає її маму», «сидимо за одним столом у їдальні». Для дівчаток першокласниць характерним є залучення дошкільнят в позашкільному спілкуванні, в той час як хлопчики охочіше спілкуються з однолітками [3].

В учнів 1-2-х класів дружба має егоцентричний характер. Якщо бажання учня не відповідає моральним вимогам групи, школяр без особливих переживань досягає бажаного. У 3-4 класах діти стають залежнішими від спілкування з друзями. Проте в даний період для дружби досі характерна нестійкість – при будь-якому незначному конфлікті вона може обірватися. Також саме в цей час починає формуватися сталий дитячий колектив зі своїми правилами та вимогами. І чим більше учень “включений” у колектив, тим більше його емоційне благополуччя залежить від схвалення однолітків, що змушує дітей приймати цінності колективу як власні [3]. Також починає спостерігатися певна піддатливість учня стосовно групи або ж її лідера, що спричиняє послаблення самоконтролю та інколи призводить до недостойних вчинків [2].

З віком в дітей розвивається залежність від спілкування з іншими дітьми. Вони об'єднуються в групи, в яких створюють власні чіткі правила, які можуть набувати вигляду «релігійного поклоніння». Під тиск групи найбільше підпадають учні з низькою самооцінкою, тривожністю. За допомогою визнання в групі вони підвищують власну самооцінку [3].

Поділ на групи з одного боку несе за собою позитивний характер оскільки, він допомагає дитині ідентифікувати себе за різними ознаками. Проте, він є каталізатором, який зумовлює ворожість та неприйняття в дитячому колективі.

Враховуючи труднощі, з якими стикаються звичайні школярі в процесі інтеграції в дитячий колектив, можна зробити висновок, що для дітей з порушеннями розвитку ці складнощі зростають у геометричній прогресії. Більшість педагогів схильні вважати, що одним, і часом основним недоліком інклюзивної освіти, є те, що діти з порушеннями розвитку не будуть прийняті своїми однолітками, що вони залишаться таким маленьким окремим острівцем в океані шкільного колективу. І хоча, в деяких шкільних реаліях, це твердження можна вважати вірним, багато шкіл руйнують цей прикрий стереотип, допомагають дітям з порушеннями розвитку здобути цю радість у дружніх відносинах з однолітками.

Діти з порушеннями розвитку досить часто стикаються з труднощами в пошуках друзів. Вони мають обмежене коло спілкування. Проте, в країнах де

інклюзивне навчання здобуло значного розвитку, дослідження показали що 95% дітей з порушеннями розвитку мають принаймні одного друга в школі, проте якість цієї дружби значно гірша ніж між дітьми з типовим розвитком [11]. Також ця дружба є досить нестійкою, оскільки, діти не завжди володіють достатніми комунікативними навичками щоб утримати цю дружбу. Досить часто через брак спілкування в шкільному колективі діти шукають друзів серед своїх родичів. За даними досліджень, вони набагато рідше запрошують друзів в гості, або проводять час разом в позаурочний час, ніж діти з типовим розвитком [11].

Більшість дітей з обмеженими можливостями мають труднощі з участю у колективній грі, тому 65% проводять вільний час в самотності, якщо ніхто з однокласників не проявить ініціативу до особистісного спілкування [11]. Якщо у дитини є хоча б один друг, це підвищує сприйняття її дитячим колективом.

Однак, іноді дружба може нести й негативний характер. Оскільки в дітей з порушеннями розвитку занижені стандарти щодо вибору друзів, ці друзі можуть демонструвати їм не найкращі моделі поведінки. Це особливо небезпечно для дітей з поведінковими порушеннями. Ці стосунки не скорегують небажану поведінку, а лише навпаки ускладняють її як в соціальному, так і в академічному аспекті навчання.

Ще одним незвичним фактом, стало те, що дітей з важкими порушеннями діти сприймають краще ніж з легшими [11]. Все це пов'язано з тим, що при взаємодії з дітьми з важкими порушеннями, школярі відчувають в них потребу у допомозі, яку їм подобається реалізовувати.

Доволі розповсюдженим міфом є те, що діти з порушеннями розвитку закриті в собі, байдужі та не прагнуть до спілкування з іншими дітьми, проте це зовсім не так. Вони прагнуть спілкування, проте не вміють це реалізувати. Саме тому важливим фактором в інтеграції дітей з порушеннями розвитку є велика вмотивованість учнів, їхніх батьків та, в першу чергу, педагогів в бажанні створити цю дружню та комфортну атмосферу в колективі, де всім буде комфортно та кожен буде прийнятий. А для цього дуже важливо знати елементарні правила спілкування.

Не зважаючи на те, що діти з порушеннями розвитку прагнуть до спілкування та участі в учнівському колективі, вони досить часто не схильні проявляти ініціативи у спілкуванні. Це може бути пов'язано як з комплексами, які спричинені певним порушенням, так і з недостатнім рівнем комунікативних навичок. Тому важливим завданням вчителя є навчити учнів проявляти ініціативу у спілкуванні зі своїми однокласниками, які мають проблеми з соціальними та комунікативними навичками. Досягти цього можна різними методами, але важливою основою в цій роботі є особистий приклад вчителя.

Основним завданням педагогів щодо створення сприятливої атмосфери в класі є розвиток толерантності. У виховному процесі, бере участь не лише вчитель початкових класів, але й всі педагоги, які певною мірою взаємодіють з класом. Основою цього процесу звичайно є психолог, вчитель та асистент вчителя. Однак, виховний вплив один на одного можуть мати безпосередньо самі школярі, що також позитивно впливає на атмосферу в дитячому колективі.

А. Г. Обухівська пише, що «основними напрямками виховної роботи при створенні толерантного середовища є створення толерантного середовища та формування в учнів навички прийняття та розуміння інших, вміння позитивно з ними взаємодіяти» [8].

Завданнями створення толерантного середовища є наступні: мінімізація негативних емоційних проявів; зняття напруги в групі дітей; навчання способів саморегуляції; підтримка емоційної чутливості; розвиток емпатії й адекватного емоційного реагування (емоційна стабільність); розвиток вольової сфери; актуалізація бажання спілкуватися з людьми; виховання позитивного ставлення до людей; включення ідей толерантності в гру, інші продуктивні види діяльності та обговорення реальних подій життя [8].

Для другого напрямку виховної роботи є характерним проведення різноманітних тренінгових занять як для учнів, так і для батьків. Окрім цього, можна застосовувати інтерактивні лекції, під час яких використовуються різні види роботи, такі як дискусії, перегляди фрагментів фільмів, мозковий штурм [8]. Діти потребують відповіді на запитання, які в них виникають. Вчителям та батькам, потрібно навчитись правильно на них відповідати. Ігнорувати дітей, коли в них виникають незручні для дорослих запитання, зовсім не є правильним рішенням. Школярам важлива бесіда зі значущим дорослим. Їм важливо почути думку особи, яка є для них авторитетом. Почути те, що їх розуміють, почути пораду, як краще вчинити в конкретних ситуаціях. Саме тому, рефлексія є основою даного етапу, а дискусії, перегляди фільмів та тренінги є лише методом їх формування.

Досить розповсюдженим методом щодо організації толерантного середовища є «Ранкові вітання». Він полягає в тому, що перед початком уроків, всі діти шикуються в чергу, та обирають на картинці одне з декількох візуально зображених привітань. Проте, найбільш оптимальним варіантом буде використання цього методу зі всіма учнями по черзі, просто для дітей з особливими освітніми потребами використовувати з більшою частотою. Це допоможе дітям побачити певну рівність між усіма. Побачити, що не зважаючи на порушення розвитку окремих учнів, вчитель турбується про всіх у міру їх потреби.

Ще одним цікавим методом є «Пошта». В класі розміщена скринька в яку діти можуть кинути свої запитання [8]. Перед виховною годиною вчитель переглядає всі запитання та готує на них відповіді.

Розвиток сприятливого середовища проявляється навіть при різних організаційних моментах. Це може бути навіть обов'язок помічника дня. Можливо учню з порушеннями розвитку буде складніше виконувати ці обов'язки ніж типовим школярам, можливо навіть йому буде необхідна постійна підтримка асистента, проте це буде нести в собі значний вплив на дитячий колектив. Діти побачать в ньому того, хто може допомагати, а не лише потребувати допомоги. А саме цей фактор є важливий у виборі друзів дітей даного віку. Також, вони побачать, що вчитель, який є авторитетний для них, вірить в нього та його можливості, довіряє йому в цьому, нічим не відділяє його від інших, що змотивує школярів брати з нього приклад. Однак, найважливішим позитивним впливом цього методу є почуття самого учня. Те, що він може допомагати іншим, що вірять в нього та його можливості, дасть йому хорошу мотивацію та піднесе його самооцінку.

Основою розвитку навичок прийняття та розуміння інших, вміння позитивно взаємодіяти є різноманітні тренінгові заняття. Плани їхнього проведення є досить вільними та різноманітними. Їхня основа складається з привітання, вправ та завершення. Особливістю даного типу виховних заходів є те, що після виконання кожної вправи слідує обговорення та рефлексія, багато вправ несе в собі символічний характер.

На тренінгових заняттях можна використовувати наступні ігри:

Поводир. Школярі стають парами. Одному з них зав'язують очі шарфом, щоб нічого не було видно. Завдання іншого – протягом певного часу водити свого партнера по класу, показувати та давати в руки предмети не називаючи їх. По завершенні часу, учасники міняються місцями [1]. Ця вправа допомагає дітям розвивати свої моральні якості в двох напрямках. Роль «поводиря» розвиває в дітей увагу до потреб інших, чуйність, а в ролі «незрячого» вчиться сприймати світ по іншому та вчитись довіряти тому хто поряд.

Оплески. Ведучий дає наступне завдання: «Станьте ті, хто вміє...» Інші діти їм аплодують [9]. Якщо педагог знає захоплення дітей та підбере інструкції так, щоб кожен міг почути щось своє, це значно підніме самооцінку учнів. Також, це допоможе школярам зрозуміти, що інвалідність – це не вирок. І навіть якщо їх однокласник чи однокласниця мають особливі потреба, вони можуть мати якісь цікаві хобі та захоплення.

Компліменти. Діти шикуються в дві колони, розвертаються обличчям один до одного та по черзі кажуть компліменти. Складність полягає в тому, що компліменти не повинні повторюватися, і на 3-4 колі ідей вже стає все менше, проте компліменти стають оригінальнішими [10].

Не слід забувати про користь короткометражних мультфільмів та подальшого їх обговорення на цьому етапі. Вони характеризуються динамічністю, лаконічністю та яскравістю, що дуже привертає увагу дітей молодшого

шкільного віку. Ще одним їхнім плюсом є те, що вони дуже запам'ятовуються дітям.

Підсумовуючи все описано вище, можна дійти висновку, що незважаючи на велику кількість методів організації середовища та методик виховання толерантності, основою організації сприятливого середовища є вчитель, та його просвітницька робота з батьками та учнями, його чуйність до почуттів учнів та відкритість до їхніх запитань.

Інтеграція дітей з порушеннями розвитку є досить складним, структурованим процесом. Він потребує від вчителя певної готовності та планування, наперед продуманих, заходів щодо реалізації цього процесу, щоб з першого дня функціонування інклюзивного класу була налагоджена міжособистісна взаємодія дітей з порушеннями розвитку та їх однокласників.

Вчитель не може змусити учнів взаємодіяти один з одним, активно формувати та розвивати учнівський колектив. Проте, він може активно розвивати їхню моральну свідомість.

Список використаних джерел:

1. Александрова И. Игровые занятия по формированию толерантности у младших школьников «Передай добро по кругу» [Електронний ресурс] / И. Александрова // Психологія. – Електронні дані. – [Москва: Международный образовательный ресурс]. – Режим доступу: <https://www.maam.ru/> (дата звернення 20.04.2019 р.). – Назва з екрана
2. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К.: Академвидав, 2012.– 256 с.
3. Гуцало Е.У. Психологія вікового розвитку особистості / Е. У. Гуцало. – Кіровоград, поліграфічно-видавничий центр ТОВ “Імекс ЛДТ”, 2010.– 285 с.
4. Луньова А. О. Соціометрія для школярів [Електронний ресурс] / А. О. Луньова // Дитячий психолог. – Електронні дані. – [Полтава: Дитячий психолог]. – Режим доступу: <https://dytpsyholog.com/> (дата звернення 25.04.2019 р.). – Назва з екрана
5. Нова українська школа: досягнення і провали за два місяці [Електронний ресурс] // Освітній портал «Педагогічна преса». – Електронні дані. – [Київ: Освітній портал «Педагогічна преса»]. – Режим доступу: <https://redprasa.ua> (дата звернення 3.04.2019 р.). – Назва з екрана
6. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник / Р.В.Павелків.- Вид. 2-е, стер. - К.: Кондор, 2015. - 469 с.
7. Прес-служба Міністерства освіти та науки України 4 роки впровадження інклюзії: понад 12 тис школярів та майже 2,2 тис дошкільнят з особливими освітніми потребами навчаються разом з однолітками [Електронний

- ресурс] / Прес-служба Міністерства освіти та науки України // Інклюзивне навчання. – Електронні дані. – [Київ: Міністерство освіти та науки України]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua> (дата звернення 3.04.2019 р.). – Назва з екрана
8. Психологічний супровід інклюзивної освіти : [метод. рек] / автор. кол. за заг. ред. А. Г. Обухівська. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 92 с.
 9. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібн. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Каравела, 2012.- 400 с.
 10. Тищенко О. В. Тренінг «Вчимося бути толерантними» [Електронний ресурс] / О. В. Тищенко // Психологія. – Електронні дані. – [Київ: Всеосвіта]. – Режим доступу: <https://vseosvita.ua/> (дата звернення 20.04.2019 р.). – Назва з екрана
 11. Krampač Grljušić A. PEER RELATIONS IN INCLUSIVE CLASSES : Research in Pedagogy [Electronic resource] / Aleksandra Krampač Grljušić// Ukraine-Analysen. – Electronic data. – [Croatia : Department of Pedagogy]. – № 1. – P. 17

Transliteration of References:

1. Aleksandrova Y. Yhrovye zaniatyia po formyrovanyiu tolerantnosti u mladshykh shkolnykov «Peredai dobro po kruhu» [Elektronnyi resurs] / Y. Aleksandrova // Psykholohiia. – Elektronni dani. – [Moskva: Mezhdunarodnyi obrazovatelnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.maam.ru/> (data zvernennia 20.04.2019 r.). – Nazva z ekrana
2. Bekh I.D.Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku : navch. posib. / I. D. Bekh. – K.: Akademvydav, 2012.– 256 s.
3. Hutsalo E.U. Psykholohiia vikovoho rozvytku osobystosti / E. U. Hutsalo. – Kirovohrad, polihrafichno-vydavnychii tsentr TOV “Imeks LDT”, 2010.– 285 s.
4. Lunova A. O. Sotsiometriia dlia shkoliariv [Elektronnyi resurs] / A. O. Lunova // Dytiachyi psykholoh. – Elektronni dani. – [Poltava: Dytiachyi psykholoh]. – Rezhym dostupu: <https://dytpsyholog.com/> (data zvernennia 25.04.2019 r.). – Nazva z ekrana
5. Nova ukrainska shkola: dosiahnennia i provaly za dva misiatsi [Elektronnyi resurs] // Osvitnii portal «Pedahohichna presa». – Elektronni dani. – [Kyiv: Osvitnii portal «Pedahohichna presa»]. – Rezhym dostupu: <https://pedpresa.ua> (data zvernennia 3.04.2019 r.). – Nazva z ekrana
6. Pavelkiv R. V. Vikova psykholohiia: pidruchnyk / R.V.Pavelkiv.- Vyd. 2-e, ster. – K.: Kondor, 2015. - 469 s.
7. Pres-sluzhba Ministerstva osvity ta nauky Ukrainy 4 roky vprovadzhennia inkluzii: ponad 12 tys shkoliariv ta maizhe 2,2 tys doshkilniat z osoblyvymy

- osvitnimy potrebamy navchaiutsia razom z odnolitkamy [Elektronnyi resurs] / Pres-sluzhba Ministerstva osvity ta nauky Ukrainy // Inkluzyvne navchannia. – Elektronni dani. – [Kyiv: Ministerstvo osvity ta nauky Ukrainy]. – Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua> (data zvernennia 3.04.2019 r.). – Nazva z ekrana
8. Psykholohichniy suprovid inkluzyvnoi osvity : [metod. rek] / avtor. kol. za zah. red. A. H. Obukhivska. – Kyiv : UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty, 2017. – 92 s.
 9. Skrypchenko O. V. Vikova ta pedahohichna psykholohiia: Navch. posibn. / O. V. Skrypchenko, L. V. Dolynska, Z. V. Ohorodniichuk ta in. 3-tie vyd., vypr. i dop. – K.: Karavela, 2012.- 400 s.
 10. Tyshchenko O. V. Treninh «Vchymosia buty tolerantnymy» [Elektronnyi resurs] / O. V. Tyshchenko // Psykholohiia. – Elektronni dani. – [Kyiv: Vseosvita]. – Rezhym dostupu: <https://vseosvita.ua/> (data zvernennia 20.04.2019 r.). – Nazva z ekrana
 11. Krampač Grljušić A. PEER RELATIONS IN INCLUSIVE CLASSES : Research in Pedagogy [Electronic resource] / Aleksandra Krampač Grljušić// Ukraine-Analysen. – Electronic data. – [Croatia : Department of Pedagogy]. – № 1. – P. 17

FERT O.G.,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Special Education and Social Work, Faculty of Teacher Education, Ivan Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine
E-mail: olia_yulia@ukr.net

ZANCHAK Y.A.,

Master's Degree, Department of Special Education and Social Work, Faculty of Teacher Education, Lviv National University named after Ivan Franko, Lviv, Ukraine
E-mail: yaryna160@ukr.net

PECULIARITIES OF INVOLVING CHILDREN WITH DISABILITIES IN THE INCLUSIVE EDUCATIONAL PROCESS